

ОРГАНІЗАЦІЯ УГОРСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ШКІЛЬНИЦТВА У ПОВОЄННОМУ ЗАКАРПАТТІ

Проаналізовано підходи та шляхи розв'язання мовного питання в повоєнному Закарпатті, висвітлено особливості вирішення цієї проблеми для угорськомовного населення.

Ключові слова: Закарпаття, повоєнний період, угорці, освіта.

Проанализированы подходы и пути решения языкового вопроса в послевоенном Закарпатье, освещены особенности решения этой проблемы для венгриязычного населения.

Ключевые слова: Закарпатье, послевоенный период, венгры, образование.

The paper analyzes the approaches and solutions to the language issue in post-war Transcarpathia, and highlights features of this problem for the Hungarian population.

Key words: Transcarpathia, post-war period, Hungarians, education.

Територія нинішнього Закарпаття здавна була багатонаціональним краєм, адже його розташування на етнічному прикордонні східних, західних і південних слов'ян, сусідніх неслов'янських народів, на перехресті великих і малих переселень народів цьому лише сприяло. У формуванні поліетнічного складу населення регіону важливу роль відігравали нескінченні переходи нашої землі у підпорядкування різних державних утворень, державно-політичні режими яких та їх політика визначали вектори розвитку всіх сфер життя.

40-50-ті роки ХХ століття стали переломними для подальшого розвитку духовного життя в краї, насамперед, системи освіти. Першочерговими для радянської влади були завдання завершити розпочатий ремонт старих і відкрити нові школи, вирішити питання кадрів та забезпечення підручниками, ліквідувати неписьменність, адже, якщо інші суспільні зрушення супроводжувалися репресіями, відкладалися в народній пам'яті болем та відчаєм, то освітні успіхи стали своєрідним символом докорінних позитивних змін в радянському краї, що принагідно згладжувало гострі кути тоталітарної дійсності. Проте, в Закарпатті, яке завжди відзначалося етнічною строкатістю, важливим (особливо з точки зору пропаганди переваг «радянської

національної політики») також було дати можливість дітям представників національних меншин здобувати освіту рідною мовою. Об'єктивне висвітлення цих процесів необхідне, адже досвід суспільної, в тому числі мовної і культурної взаємодії людей у складі здавна поліетнічного суспільства краю, повинен стати важливою складовою в процесі розробки програми модернізації освітнього простору України в цілому.

Метою даної наукової розвідки є, аналізуючи підходи та шляхи розв'язання мовного питання в повоєнному Закарпатті, розкрити особливості вирішення цієї проблеми для угорськомовного населення.

Беззаперечно, історіографія соціалістичного будівництва в Закарпатті повоєнного періоду є досить багатою за кількістю досліджень (в радянській історичній спадщині проблема розглядалась, переважно, через призму ідеї «будівничої, творчої роботи») [1; 2; 3; 4]. Проте не все було так однозначно як це намагалась продемонструвати офіційна радянська історична наука.

В останні десятиліття вийшли друком праці, автори яких змістили наголоси в інтерпретації подій і заходів влади повоєнного періоду [5; 6; 7], зробили акцент на специфіці взаємодії влади та західноукраїнської інтелігенції, особливо в сфері духовного

життя [8; 9; 10], що дало можливість науковцям переосмислити також тенденції етнокультурного розвитку Закарпаття після війни. Проте поставленого нами питання науковці торкалися лише дотично [11; 12; 13; 14; 15; 16].

В етнонаціональній структурі населення Закарпаття угорці завжди складали вагомий частку, але упродовж повоєнного періоду цілий комплекс чинників призвів до зменшення частки цієї етнічної групи – з 17,36 % в 1946 році до 15,89 % в 1959 році. Відбувалося це попри те, що спостерігалось збільшення кількості осіб цієї національності з 134 558 чол. в 1946 р. до 146 247 чол. в 1959 р. [16, с. 648]. До встановлення радянської влади працювало 568 навчальних закладів з угорською мовою навчання, серед яких 215 народних (початкових) шкіл, 14 – горожанських (семирічних) та 4 – гімназій (середніх). На початку 1944/45 навчального року (першого Народної Ради Закарпатської України) діяла лише одна горожанська (семирічна) школа з угорською мовою навчання – у місті Берегові, а з грудня 1945 року було заборонено навчання угорською мовою в гімназіях [16, с. 345-346]. Впродовж першого навчального року не було однозначно визначено мову викладання в школі, адже, скоріше за все, незважаючи на офіційну позицію влади, мова навчання визначалася мовою, якою володів вчитель.

Угорці після росіян і українців були чи не єдиною національною групою населення Закарпаття, задоволенню етноспецифічних потреб якої й надалі сприяла влада. Це стосувалося, насамперед, організації національного угорського шкільництва. Безумовно у сфері освіти надавалися переваги україномовній навчальній практиці. У 1945/46 н.р. в області працювали 17 середніх, 182 семирічні та 559 початкових шкіл (всього – 758). Більшість серед них, 647 шкіл, були україномовними – 13 середніх, 166 семирічних, 468 початкових. Для угорців працювали 83 початкові та 16 семирічних шкіл, в яких навчалось відповідно 7 тис. 287 та 4 тис. 671 школяр [17, арк. 11]. У 1946/47 н.р. в області діяло вже 102 угорськомовні школи, в тому числі 19 семирічних та 82 початкові. У них навчалось більше 13 тисяч учнів [17, арк. 11; 18, арк. 22]. Цікавим є різке збільшення шко-

лярів, які почали навчатись рідною (угорською) мовою у 1948 році, їх стало 15 тис. 768 [19, арк. 5-6].

Вперше у 1950/51 н.р. серед шкіл з угорською мовою навчання кількість семирічних шкіл була більша, ніж початкових – відповідно 57 та 44 [20, арк. 103].

Тривалий час гальмувалося відкриття середніх шкіл з угорською мовою навчання, що не сприяло зростанню освітнього рівня угорського населення Закарпаття. Якщо для угорського населення, яке складало близько 17 % жителів Закарпаття, середні школи не відкривалися, мотивуючи тим, що нема спеціалістів, то для кількох десятків тисяч росіян, які переселилися в міста після визволення в 1946 році, працювали чотири середні школи. Лише в 1951/52 н.р. вперше запрацювали 2 середні школи з угорською мовою навчання [20, арк. 195-196], а в 1953/54 н.р. почали діяти чотири угорські школи в селах Косино, Вари, Береги, Велика Добронь [16, с. 350.]

За даними облвню у 1951/52 н.р. в області було створено умови для забезпечення загального семирічного навчання дітей на рідній мові. Кількість середніх шкіл також збільшилась – 58 проти 28 шкіл у 1946/47 н.р. (25 нових українських шкіл, 3 – російських, і, нарешті, вперше – 2 середні школи з угорською мовою навчання). Для випускників семирічок з угорською та румунською мовами навчання передбачалася можливість продовжувати навчання у 8-х класах з російською, українською або угорською мовами [18, арк. 22; 19, арк. 5-6; 20, арк. 103, 195-196].

Для забезпечення угорськомовних закладів освіти кадрами Закарпатський обласний виконавчий комітет 16 липня 1947 року прийняв рішення № 808, в якому йшлося про відкриття в 1947/48 н.р. при Хустському педучилищі стаціонарного та заочного відділів підготовки учителів 1-4 класів для шкіл з мадярською мовою з контингентом, відповідно 30 та 60 осіб, яких у 1950 році перевели у Мукачівське педучилище [21, арк. 72]. Вже 28 грудня 1950 року (рішення № 73) облвиконком зобов'язав обласний відділ освіти «*організувати в Ужгороді при учительському інституті з 20 січня 1951 року 10-місячні курси по підготовці вчителів для 5-7-х класів з угорською мовою з мовно-літературною та фізико-математичною групами з конти-*

нгентом слухачів 60 місячні осіб (по 30 в кожній групі) і встановити слухачам стипендію в розмірі 200 крб. на місяць» [22, арк. 196]. У цьому ж закладі протягом 1953/54 н.р. працював факультет угорської мови та літератури, студентів якого пізніше перевели до Ужгородського університету, де вони, навчаючись на спеціальності «Російська мова і література», мали змогу відвідувати (факультативно) лекції з угорської мови та літератури. На цей час із 610 педагогів угорськомовних шкіл 5 осіб мали вищу освіту, 160 – здобували вищу освіту, 345 – мали середню освіту, 91 особа не мала спеціальної освіти, а 76 – взагалі не мали середньої освіти [16, с. 353].

Разом з організацією національного угорського шкільництва створювалися умови для отримання угорською молоддю вищої освіти. Однак і в цьому разі забезпечувалася проросійська орієнтація студентства. За офіційною інформацією, молодь угорської національності поступала на навчання до Львівського сільськогосподарського інституту, вузів Москви, Ленінграда, Тарту та інших.

З 1953 р. при Ужгородському університеті на стаціонарному і заочному відділеннях добирались окремі групи студентів, які паралельно вивчали російську та угорську мови і літератури. Вони одержували диплом з обох цих дисциплін. Лише всередині 60-х років в Ужгородському державному університеті було відкрито спеціальність «Угорська мова та література» та кафедру угорської мови і літератури, які готували фахівців для шкіл з угорською мовою навчання [23, арк. 2].

Важливе місце в системі задоволення інтелектуальних потреб та збереження національної самосвідомості угорської етнічної групи займали періодичні видання. Ще 2 грудня 1945 року вийшла в світ Берегівська окружна (районна) газета «Vörös Zászló» («Червоний прапор») і за нею з'явилися перекладені угорською ще три окружні (районні) – Ужгородська, Мукачівська і Виноградівська. Починаючи з 1946 року, в області видавали 16 газет тиражем 67,5 тисяч примірників. Українською мовою виходили обласні «Закарпатська правда» і «Молодь Закарпаття», 13 окружних (районних) газет, а угорською – обласна «Kárpáti Igaz Szó», дубляж обласної молодіжної «Kárpátontúli Ifyúság».

Підготовка фахівців вимагала також відповідного теоретичного забезпечення, на-

самперед, літературою, підручниками. Крім об'єктивних факторів, які ставали на перешкоді вирішення цієї проблеми, досить відчутним був вплив цензури. Будь-яка вільна думка, яка йшла врозріз із офіційною ідеологією, оцінювалася як «буржуазна» і «контрреволюційна». З серпня 1945 р. за дорученням ЦК КП(б)У почалася організація органів цензури в Закарпатті, яких на той час тут зовсім не було. В 1946 р. за рішенням Закарпатського обласного комітету партії було створено комісію в складі 8 чоловік для «очищення літературних фондів від фашистської, націоналістичної та другої шкідливої літератури» [24, арк. 18-19].

Найбільш небезпечними з точки зору поширення антирадянської та взагалі шкідливої літератури влада вважала церковні, монастирські бібліотеки та бібліотеку греко-католицького єпископа, який в Закарпатті мав чималу єпархію.

У 1947 р. здійснили черговий перегляд бібліотечних книжкових та журнальних фондів, з вилученням літератури, яка не відповідала спеціальній постанові ЦК КП(б)У про покращення викладацької і політико-виховної роботи у вищих навчальних закладах [25, арк. 3]. Всі газети, книги та інша друкована продукція були охоплені попереднім цензорським контролем.

У період з 11 по 17 червня 1947 р. за вказівкою обкому КП(б)У Облліт провів величезну роботу по перевірці бібліотек. Було вилучено 120 тис. 81 примірник, з яких 9 тис. 881 примірник вилучено із церковних та монастирських бібліотек. Всі вилучені екземпляри – «це видання українсько-національних націоналістів – «Просвіти», «Вісника», «Культурно-просветительського общества им. Духновича», угорсько-руські видання». Після обстеження роботи наказом начальника Головліту УРСР начальнику Закарпатського Облліту було оголошено подяку «за успішне очищення літературних фондів від ворожої літератури» [24, арк. 20].

В умовах безкомпромісної боротьби з усіма проявами «фашистсько-націоналістичної ідеології» питання забезпечення угорськомовних шкіл підручниками було досить складним і в перше повоєнне десятиліття вимушено ставало предметом слухання на засіданнях облвиконкому, партійних органів [26, арк. 5; 27, арк. 54]. Створена наприкінці 1946 року ужгородська редакція видавництва «Радянська школа» почала ви-

давати угорські варіанти підручників, перекладених із російської та української мов. Найбільшою проблемою було спотворення оригінального тексту, адже перекладачі не мали практики та доступу до угорської спеціалізованої літератури. Проте зусилля дали реальні результати – за 1951 рік в роздрібній торгівлі області було реалізовано 31,7 тис. примірників підручників угорською мовою (російськомовних підручників того ж року було реалізовано 37,7 тис. примірників) [28, арк. 46].

У широкій програмі культурного та освітнього розвитку повоєнного Закарпаття центральні та місцеві партійні органи на перше місце ставили також ліквідацію неписьменності та малописьменності. ЦК КПУ прийняв спеціальну постанову «Про хід ліквідації неписьменності і малописьменності серед дорослого населення Західних областей УРСР», де визначалися такі форми роботи, як організація шкіл і гуртків лікнепу, індивідуальне навчання окремих громадян. Перші кроки у боротьбі з залишком минулого було зроблено в кінці 1944 року та в 1945 році. Перевірені дані у 1946 році свідчили, що неписьменними були близько 15 % дорослих, або 60-65 тисяч чоловік, серед них щонайменше 25 тисяч становили роми, які ігнорували освіту [29, арк. 19-20.].

Важливе місце в цьому процесі відводилося роботі вечірніх шкіл робітничої та селянської молоді. Якщо в 1945/46 н.р., в цьому напрямі робота була поставлена незадовільно (облік молоді, що немає семирічної та середньої освіти та затвердження мережі такого типу шкіл проведені несвоєчасно), то вже на наступний рік згідно постанови Ради Міністрів УРСР від 21 вересня 1946 р. № 1677, облвиконком звернув увагу окружних та міських виконавчих комітетів і органів народної освіти на важливість виконання завдань нової Сталінської п'ятирічки в справі підвищення загального освітнього рівня молодих робітників і селян [30, арк. 2-3]. На 1946/47 н.р. була затверджена мережа – 15 вечірніх шкіл з українською мовою (середніх – 12, семирічних – 3), шкіл сільської молоді – 17, з них 14 з українською мовою (початкові – 1, семирічні – 13), 3 – з мадярською мовою навчання [31, арк. 5].

На 1947/48 н.р. облвиконком зобов'язав завідуючого облвно тов. Керчу укомплектувати всі вечірні школи висококваліфікованими кадрами, забезпечити підручниками,

письмовим приладдям на рівні загальноосвітніх шкіл. Мережу складали 16 вечірніх шкіл робітничої молоді (з них середніх – 14, семирічних – 2, і всі з українською мовою навчання), 37 шкіл селянської молоді, з яких 3 – з мадярською мовою навчання (початкових – 1, семирічних – 36) [21, арк. 45]. Проте, додатково проведений облік встановив потребу у вечірніх школах робітничої молоді з угорською мовою в м. Берегово і рішенням облвиконкому від 6 лютого 1948 року було відкрито ще «*дві семирічні школи робітничої молоді з загальним контингентом учнів на кінець 1948 року – 255 чоловік, в тому числі семирічну школу з мадярською мовою навчання з контингентом 90 чоловік угорською мовою навчання в м. Берегово*» [32, арк. 43-44].

В 1948/49 н.р. затвердили мережу – 18 шкіл робітничої молоді, з яких 16 середніх та 2 семирічні, та з них 17 – з українською мовою навчання та 1 – з мадярською; 48 шкіл селянської молоді, 10 окремих класів з українською мовою навчання та 6 шкіл і 1 окремий клас з мадярською мовою [19, арк. 10-11].

На підставі проведеного обліку працюючої молоді, яка не має належної освіти (переписом було охоплено 7 884 хлопців та дівчат, працівників підприємств, установ, заводів, колгоспів) в 1951/52 н.р. заплановано було відкрити 23 вечірні школи робітничої молоді з контингентом 3 956 учнів, з них 21 середню, 2 семирічні. За мовами навчання передбачалося відкрити 20 середніх шкіл з українською та 1 середню школу в м. Ужгороді з російською мовами навчання. Для працюючої молоді м. Берегово, яка не володіла ні українською, ні російськими мовами, було організовано вечірню семирічну школу з мадярською мовою, де в 1951/52 н.р. повинно було навчатись 286 чоловік. В селі Солотвино для солекопів молдавської національності заплановано було відкрити вечірню семирічну школу з молдавською мовою навчання. На селах для колгоспної молоді планом передбачалося відкрити 52 школи з українською мовою навчання, 16 вечірніх шкіл з мадярською та 2 школи з молдавською мовою навчання. В школах з українською мовою навчатися повинно було 3 257 чоловік, в школах з мадярською – 563, в школах з молдавською мовою – 108 учнів [20, арк. 206-207].

Важливість проблеми щодо ліквідації неписьменності в області усвідомлювалась на

всіх рівнях – до цієї роботи залучено було близько п'яти тисяч чоловік, серед яких були не лише вчителі, але і медпрацівники, студенти Ужгородського державного університету, працівники закладів культури. Масштаби та успіхи справи лікнепу вже за рік вражають – в 1947/48 н.р. у 380 школах і 785 гуртках навчалось вдвічі більше, ніж у 1946 році (це майже 30 тисяч чоловік). Специфіка низинних та гірських районів визначила і форми роботи – більше половини шкіл і гуртків припадали на Великоберезнянський, Міжгірський, Тячівський і Рахівський райони (гірські), а от у низинних районах застосовувався переважно індивідуальний метод навчання. Програмою передбачалося, що в школах і гуртках лікнепу вивчається матеріал 1-го та 2-го класу початкової школи з метою засвоєння навиків письма і читання. На другому етапі навчання вводилися нові предмети – географія та краєзнавство. Для потреб неписьменних та малописьменних було виділено більше 35 тисяч підручників, які видавалися слухачам шкіл та гуртків лікнепу безкоштовно [2, с. 22].

Велика і копітка робота з ліквідації неписьменності і малописьменності в Закарпатті закінчилася в середині 50-х років. За десять років набули основ знань близько 60 тисяч чоловік. Чимало робітників і селян після закінчення гуртків лікнепу продовжували далі навчатися у семирічних, середніх школах та в технікумах. Колишні неписьменні і малописьменні ставали активними громадськими діячами, спеціалістами сільського господарства і промисловості, працівниками культури і охорони здоров'я.

Безперечно, у діях ЦК КПУ, уряду УРСР в галузі культури в цілому по республіці спостерігалось чимало антигуманних кроків (переслідування національно свідомих учителів, визначних інтелектуальних постатей, знищення окремих пам'яток культури, похід проти українства і т.п.), однак у визначенні напрямів розвитку освіти, боротьби з неписьменністю лінія була досить чіткою, продуманою, і на цю важливу справу виділялися немалі кошти.

Школи робітничої та сільської молоді відіграли значну роль у розвитку освіти Закарпаття, як, до речі, і всієї України. Звичайно, працювати цілий день на виробництві, а вечорами навчатися (чотири дні на тиждень) – складна справа. При всіх недоліках – ці школи себе виправдали. Необхідність їх органі-

зації була очевидна, і вже впродовж першого повоєнного десятиліття вечірні школи, а подекуди і заочні, працювали в усіх районах Закарпаття. У подальшому мережа цих шкіл удосконалювалася залежно від необхідності. Багато шкіл нагромадили корисний досвід навчання молоді без відриву від виробництва – це Ужгородська вечірня школа № 2, Перечинська і Хустська вечірні школи, Мукачівська заочна школа, Дубівська вечірня школа Тячівського району і ін. Випускники вечірніх шкіл стали передовиками виробництва, працівниками різних установ, значна частина продовжила навчання у вузах. Звичайно, рівень знань учнів вечірніх і заочних середніх шкіл був невисоким. У роботі цих шкіл було чимало проявів формалізму, але був і позитивний результат – піднесення загального освітнього рівня населення краю, задоволення освітніх запитів молоді – навіть і в плані оволодіння знаннями рідною мовою, що в умовах поліетнічності Закарпаття, набуло особливого значення.

Проте, з початку 50-х років помітною стає тенденція до русифікації, поступове обмеження можливостей представників національних меншин в реалізації свого права навчатись рідною мовою. Якщо у 1946/47 н.р. на Закарпатті працювало 102 школи з угорською мовою навчання, то в 1952/53 н.р. їх залишилося 98. Водночас невпинно зростала кількість російських шкіл – за п'ять років загальна кількість освітніх закладів в області збільшилась на 13 одиниць (з 814 до 827), але російських шкіл стало вдвічі більше – в 1946/47 н.р. їх налічувалось 8, а в 1951/52 н.р. було вже 17, із яких 14 (2 початкові, 5 семирічних, 7 середніх) знаходились виключно в містах. Проте ця тенденція в Закарпатті трохи випадала із загального контексту в республіці. Так, якщо в Україні у 1947/48 н.р. в російських школах навчалися 958 117 учнів, на початок 1953/54 н.р. їх кількість зросла до 1 263 152, що становило 21,77 % всіх школярів України. В Закарпатті частка учнів російських шкіл, за розрахунками автора, не перевищувала 3,5-4 %.

Отже, завдання дати можливість дітям здобувати освіту рідною мовою в регіоні, який завжди характеризувався поліетнічністю, було важливим, але не першочерговим. І саме угорці після росіян і українців були чи не єдиною національною групою населення Закарпаття, задоволенню етноспецифічних

потреб якої сприяла влада. В перші повоєнні роки поряд з українськими школами досить помітно удосконалювалася також мережа шкіл з угорською мовою навчання, активно проходив процес ліквідації неписьменності серед угорського населення. Проте, внаслідок того, що в країні вже з початку 1950-х

років стали посилюватися російськоцентричність і відповідна уніфікація освітнього простору в цілому, в Закарпатті хоч і повільніше, але помітною стала тенденція до згортання освіти національними мовами в цілому, та угорської, зокрема.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття: матеріали наук. сесії, присвяч. 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції (Ужгород, 29 червня – 2 липня 1967 р.). – Ужгород : Карпати, 1970. – 605 с.
2. Культури нашої надбання. – Ужгород : Карпати, 1982. – 162 с.
3. Соціалістичні перетворення на Закарпатті за 25 років Радянської влади: матеріали респ. наук. конф., присвяч. 25 річчю возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною (1945-1970). – Ужгород : Карпати, 1970. – 218 с.
4. Шляхом Жовтня. Нарис історії Закарпаття. – Ужгород : Карпати, 1973. – 288 с.
5. Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946-1980 рр.) // Україна крізь віки / Володимир Баран, Віктор Даниленко. В 15 т. – Київ : Альтернатива. – Т. 13.
6. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз (у 2 кн.) / Іван Григорович Білас. – Київ : Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 1 – 432 с. ; Кн. 2 – 688 с.
7. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях: 30-50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект) / Б. О. Ярош. – Луцьк : Надстир'я, 1995. – 176 с.
8. Марусик Т. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40-50-ті рр. ХХ ст.) / Тамара Володимирівна Марусик. – Чернівці : Рута, 2002. – 463 с.
9. Сворак С. Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944-1964 рр.) / Степан Сворак. – Київ : Правда Ярославичів, 1998. – 240 с.
10. Яремчук В. Д. Становлення та розвиток радянської освітньої політики на західноукраїнських землях у 1939-1940 рр. / В. Д. Яремчук // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 3. – с. 3-12.
11. Гомоннай В. В. Народна освіта Радянського Закарпаття. – Київ-Ужгород, 1988. – 218 с.
12. Лавер О. Хто ми, що ми. Спроба етнотомографічного дослідження // Карпатський край. – 1991. – 10 вересня.
13. Закарпаття в етнополітичному вимірі. – К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 682 с.
14. Красножон Н. Г. Шкільна освіта національних меншин України (1944-1953) // Наукові записки ІПіЕНД. – К., 2000. – Вип. 14. – с. 131-143.
15. Нариси історії Закарпаття. Т. III (1946-1991). – Ужгород : Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2003. – 648 с.
16. Закарпаття 1919-2009 років: історія, політика, культура : україномовний варіант українсько-угорського видання / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець ; [Редкол.: Ю. Остапець, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черничко ; Відп. за вип. М. Токар]. – Ужгород : Поліграф центр «Ліра», 2010. – 270 с.
17. Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), ф. 1, оп. 1, спр. 139. – 86 арк.
18. Там само, ф. Р-195, оп. 14, спр. 56. – 216 арк.
19. Там само, ф. Р-195, оп. 14, спр. 151. – 215 арк.
20. Там само, ф. Р-195, оп. 14, спр. 456. – 234 арк.
21. Там само, ф. Р-195, оп. 14, спр. 75. – 166 арк.
22. Там само, ф. Р-195, оп. 14, спр. 438. – 307 арк.
23. Там само, ф. 1, оп. 25, спр. 660. – 356 арк.
24. Там само, ф. 1, оп. 1, спр. 390. – 146 арк.
25. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 70, спр. 733. – 345 арк.
26. ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 140. – 108 арк.
27. Там само, ф. Р-195, оп. 14, спр. 225. – 118 арк.
28. Там само, ф. Р-195, оп. 14, спр. 537. – 441 арк.
29. Там само, ф. 1, оп. 1, спр. 101. – 32 арк.
30. Там само, ф. Р-165, оп. 14, спр. 24. – 125 арк.
31. Там само, ф. Р-165, оп. 14, спр. 19. – 102 арк.
32. Там само, ф. Р-165, оп. 14, спр. 135. – 234 арк.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., доцент **О. П. Тригуб**